

С.І.КОТ*

ЗРУЙНУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (3 ЛИСТОПАДА 1941 Р.): ВЕРСІЇ

У статті на основі широкого комплексу джерел розглядаються версії знищення під час Другої світової війни Успенського собору Києво-Печерської лаври. Автор підсумовує дискусії, які ведуться навколо цього питання впродовж багатьох десятиліть щодо причетності до зруйнування визначної пам'ятки архітектури радянських диверсантів або німецьких окупантів, та обґрунтовує концепцію спільної відповідальності сталінського й нацистського режимів за цей злочин проти української та світової культури.

70 років тому, 3 листопада 1941 р., між 14.00 і 15.00 в окупованому німецькою армією Києві було висаджено у повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври. Обставини цього злочину досі залишаються однією з нерозкритих таємниць Другої світової війни. Хто зруйнував храм? У кого змогла піднятися рука на релігійну святиню, пам'ятку світової архітектури? Відповідь на ці питання протягом багатьох років залишається загадкою для української та світової громадськості. Починаючи з часів війни опубліковано чимало наукових праць, документів, журналістських розслідувань та свідчень очевидців тих листопадових днів. Їх автори намагаються дати своє бачення причин і обставин зруйнування Успенського собору. Ці пошуки тривають дотепер, що засвідчує цікава й важлива для звуження кількості наукових гіпотез публікація Є.Кабанця, яка нещодавно побачила світ на шпальтах «Українського історичного журналу»¹.

Водночас маємо констатувати, що всі опубліковані на дану тему матеріали позначені прямо протилежними підходами у визначенні безпосередніх винуватців трагедії. Наведені в них факти та деталі подій нерідко надто суперечливі й взаємовиключні. Досі не оприлюднено жодного архівного документа, який би міг прямо та однозначно вказати на злочинців, схиливши чашу вироку історії в той чи інший бік. Відтак простір для наукових версій пошуку винуватців, встановлення мотивів і обставин цього злочину все ще залишається відкритим.

Об'єктивні дані

Із відомих на сьогодні джерел та публікацій спробуємо виокремити ту об'єктивну інформацію щодо знищення Успенського собору, котра практично не піддається сумнівам жодним із дослідників.

** Кот Сергій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.*

¹ Див.: Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2011. – №5. – С.81–97.

Від 1926 р. на території Києво-Печерської лаври функціонував державний заповідник «Всеукраїнське музейне містечко», у складі якого існувала значна кількість відповідних закладів і окремих колекцій. Успенський собор у 1920-х рр. було передано Музею історії релігії, згодом реорганізованому у Центральний антирелігійний музей. Тут зосереджувалися колосальні культурні цінності. Крім, власне, речей із Києво-Печерської лаври, у різні роки до його фондів надійшли музейні зібрання Київської духовної академії, пам'ятки з Михайлівського, Софійського, Фролівського, Видубицького, Микільського, інших монастирів та храмів Києва й України, вилучені під час різних «антирелігійних» і «ліквідаційних» кампаній, а також колекція мюнцкабінету² Київського університету. Серед пам'яток були унікальні історичні та художні зібрання не лише з теренів України, а й Кавказу, різних держав Європи та Сходу. Відомо, що у 1925 р. в тодішньому Музеї культур і побуту налічувалося 82 тис. експонатів³. Незважаючи на вилучення значної частини цінних речей для продажу за кордон протягом 1920–1930-х рр. та неодноразові кампанії з перерозподілу його фондів, характерні для того часу, Центральний антирелігійний музей на початку Другої світової війни залишався одним із найбільших і найвизначніших музейних закладів України. У 1940 р. він займав Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Ближні та Дальні лаврські печери.

У перші місяці воєнних дій за наказом військової ради Південно-Західного фронту й штабу оборони Києва визолочені бані Успенського собору було закамуфльовано зеленою фарбою з метою позбавити німецьких коректувальників і пілотів орієнтирів під час обстрілів і бомбардувань міста. Частину фондів Антирелігійного музею, як і інших відповідних закладів Києво-Печерської лаври, евакуювали. Радянські війська залишили Київ 16–17 вересня 1941 р., а останні загони ополченців та спецчастин – 18 вересня. Наступного дня в місті з'явилися передові підрозділи німецького вермахту.

Протягом першого місяця окупації (19 вересня – 15 жовтня 1941 р.) територію лаври було відкрито для доступу цивільного населення; крім того, чимало жителів міста мали тут свої помешкання. У той період у лаврських музеях і надалі працювали фахівці, що залишилися в Києві. Вони намагалися зберегти культурні цінності. Директором заповідника був Ф.Шеверницький. Безпосередньо зібранням Центрального антирелігійного музею опікувався фахівець-мистецтвознавець М.Чорногубов, котрий до війни працював старшим науковим співробітником (за іншими даними – заступником директора, головним хранителем фондів).

Приблизно з середини жовтня 1941 р., за наказом окупаційної влади, із території Верхньої лаври в короткий термін було виселено цивільних мешканців, що там проживали (десь близько тисячі осіб). Ця частина заповідника перейшла в розпорядження німецької військової поліції (відділ «Росія-Південь») та стала закритою зоною. Водночас на території Верхньої

² Мюнцкабінет (нім. «Münzkabinett») – систематизоване за науковим принципом зібрання монет, медалей, паперових грошей і нумізматичних предметів (штемплі, матриці та ін.).

³ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С.111.

лаври було розміщено зенітну батарею, яка прикривала понтонний міст через Дніпро. Із цивільних осіб доступ сюди мали кияни – працівники музеїв та архівів.

Уранці 3 листопада 1941 р. (за іншими даними, за кілька днів до цього – наприкінці жовтня), за наказом окупаційної влади було виселено все цивільне населення, котре ще залишалося на території Нижньої лаври, а також із міських кварталів, які прилягали до заповідника. Приблизно опівдні цю територію відвідала група високопоставлених офіцерів вермахту, котрі супроводжували президента Словаччини Й.Тісо. Через деякий час після того, як вони залишили територію лаври, за даними окупантів – десь між 14.00 та 15.00 годинами, пролунав потужний вибух (за іншою інформацією – їх серія), унаслідок чого було знищено Успенський собор. Від унікальної пам'ятки культури залишилися тільки фрагменти східної стіни, частина хрестильні, вівтар Іоанна Богослова, а також два стовпи XI ст.

Від часів війни ведуть початок дві версії знищення собору і встановлення винних у цій драматичній події. Одна із них усю відповідальність за це покладає на політичні й військові кола нацистської Німеччини. Друга – звинувачує у скоєному радянське керівництво, за наказом якого перед відступом Червоної армії в Києві було проведене мінування ряду промислових та цивільних об'єктів.

Версія про відповідальність радянських диверсантів

На причетності до зруйнування собору радянських підпільників наголошували нацистська влада та представники української інтелігенції, які перебували в окупованому німцями Києві. Підкреслювалося, що для цього було використано вибухові пристрої, закладені у його підвалах перед відступом Червоної армії з міста. Збереглися відповідні свідчення очевидців, опубліковані як у період війни, так і в повоєнні роки в еміграційній періодиці та наукових виданнях.

Український радянський кінорежисер та письменник О.Довженко на підставі розповідей киян, отриманих ним 1943 р. безпосередньо після вигнання з міста німців, також висловив у своєму знаменитому «Щоденнику» впевненість у тому, що собор у повітря висадила радянська підпільна агентура: «Потім я розпитував ще багатьох людей і довідався, що не німці знищили центр нашої знівченої столиці, а ми самі. Наші дурники перевиконали програму завдань і на сей раз, зоставшись вірними своєму стилю безбатченків дурноголових і геростратів. Се ми налякали німців, висадивши в повітря декілька десятків фашистських офіцерів разом з нашими обивателями, котрі не бралися, звичайно, у розрахунок. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що лавру, святиню всієї Росії, висадили в повітря теж вони»⁴.

⁴ Довженко О. Щоденник. – К., 1990. – С.250.

Розходячись під час опису обставин знищення Успенського собору в деталях, переважна більшість авторів – прибічників згаданої версії – одноставна в тому, що споруду замінували радянські спецпідрозділи напередодні відступу Червоної армії з міста. Зокрема, свідок подій в окупованому Києві Н.Пушкарський уважав, що мав місце вибух міни сповільненої дії. Згадуючи про випробування гітлерівцями освітлювальної мережі лаври, останній давав це кінцем жовтня, зазначаючи, що вибух тоді не відбувся – виникла лише невелика пожежа в одному з корпусів. А коли окупанти заспокоїлися, спрацював основний заряд. Б.Жук відзначав, що собор було зруйновано саме тоді, коли мало розпочатися врочисте богослужіння у присутності високопоставленого командування вермахту, про що напередодні по місту ходили чутки⁵. За свідченнями київського міського голови в 1942–1943 рр. Л.Форостівського, у перших числах листопада 1941 р. радянські підпільники розповсюдили в місті листівки з погрозами щодо висадження в повітря лаври, одну з яких він особисто зняв на Сінному базарі та передав до міської управи її голові В.Багазію, а той, своєю чергою – окупаційній військовій адміністрації. Проте заходів не було вжито, і собор загинув. Л.Форостівський стверджував, що у храмі мала відбутися велика відправа на честь звільнення Києва від більшовиків, і з цим пов'язував появу згаданих листівок⁶.

А.Кузнецов, описуючи зруйнування собору у романі «Бабин Яр», повідомив, що за лічені дні перед відступом Червоної армії з міста лавру зайняли частини НКВС. Коли до Києва ввійшли німецькі війська в її центральній частині почалися вибухи й пожежі. Через кілька тижнів після цього на території заповідника несподівано пролунали вибухи, у результаті яких Успенський собор злетів у повітря⁷. Це ж саме згодом повторив і Б.Певний у своїй публікації у журналі «Сучасність»⁸.

У тому, що у соборі перед відступом Червоної армії з міста було закладено радянську вибухівку, не сумнівався й свідок перших місяців німецької окупації відомий театрознавець В.Ревуцький, який писав у своїх спогадах: «По всьому Києву з'явилися оголошення німецького командування до місцевого населення, що жодної кривди не буде заподіяно тому, хто поводитиметься спокійно. На жаль, з вини залишених радянських партизанів того не сталося. На розі Хрещатика та вулиці Свердлова (нині Прорізна – С.К.) німці зорганізували свій штаб. Хтось із залишених партизанів підклав бомбу, вона вибухнула і вбила кількох німців. Спалахнула пожежа. Німці негайно організували подавання води з Дніпра крізь шланги. Партизани перерізали їх. Пожежа перекинулася на інші будинки, а з нею почали й вибухати підкладені раніше радянським «народним ополченням» міни. Було зруйновано весь центр міста. Жертвою підкладених мін став і славнозвісний Успенський собор Києво-Печерської лаври. Ходили чутки, що німці знали

⁵ Пушкарський Н.Ю. Як горів Київ // Український збірник (Мюнхен). – 1956. – №5. – С.172; Жук Б. Черногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.55 (скороч. вар-т ст.: Пожари в Києві в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР (Мюнхен). – 1956. – №2/19).

⁶ Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С.38.

⁷ Кузнецов А. Вибух: Уривок з роману «Бабин Яр» // Пам'ятки України. – 1993. – Ч.1/6. – С.196.

⁸ Певний Б. Діалоги в «елевейторі» й поза ним // Сучасність. – 1983. – №4. – С.35.

про те, що собор заміновано. Вони могли легко розмінувати його, але цього не зробили. У всякому разі жахливі пожежі й вибухи прискорили трагедію 29 вересня з відомими розстрілами у Бабиному Яру»⁹.

Британський історик К.Армс 1977 р. у виданому у Великобританії збірнику «Релігія в комуністичних країнах» опублікував сенсаційне повідомлення нацистської служби безпеки від 7 листопада 1941 р. про грандіозний вибух у соборі, котрий пов'язувався із замахом на життя президента Словаччини Й.Тісо. Зазначалося, що безпосередньо перед цим було помічено три постаті, які втікали. Усіх невідомих застрелили, визначивши як «імовірних злочинців»¹⁰. Ця публікація й узагальнення свідчень, надрукованих в емігрантських виданнях, лягли в основу висновків про відповідальність за знищення Успенського собору радянських військ, зроблених архітектором Т.Гевриком у каталозі до виставки «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва»¹¹.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в українській пресі з'явилася низка статей, де наводилися нові аргументи на користь цієї версії. Зокрема, увагу громадськості привернула розвідка І.Гуркова, на думку якого собор було висаджено в повітря за допомогою радіокерованої міни, аби знищити декількох вищих офіцерів вермахту¹². Сенсаційний характер мали також публікації Д.Кулиняка, в яких наводилися свідчення осіб, що стверджували свою безпосередню причетність до вибуху в Успенському соборі. За версією останнього, підпільники спочатку намагалися підірвати його радіокерованою міною, але вона не спрацювала. Після цього вони спробували використати електродетонатори, але теж безрезультатно. Тоді вони пробралися до собору та вручну привели в дію вибухівку, підпаливши бікфордів шнур¹³. Згодом таке ж пояснення обставин зруйнування пам'ятки архітектури навів колишній радянський мінер О.Немчинський¹⁴.

Нові німецькі документи стосовно цієї події в монографії, присвяченій долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни, навели П.Грімстед-Кеннеді і Г.Боряк, підтвердивши факт мінування споруд Києво-Печерської лаври радянськими військовими. Зокрема, дослідники опублікували рапорт про те, що в липні 1942 р. з фундаментів одного з лаврських корпусів, що свого часу належав історичному музею, окупанти вилучили частину вибухівки, яка не спрацювала. Пізніше у секретному німецькому коментарі до опублікованого в газеті «Правда» 1944 р. повідомлення Надзвичайної державної комісії (НДК) про злочини фашистських загарбників зазначалося, що Успенський собор, «як і більшість будинків у центрі міста», було підірвано «вибухівкою з годинниковим механізмом недовзі після окупації Києва німецькими військами»¹⁵.

⁹ Ревуцький В. По обрjú життя: Спогади. – К., 1998. – С.197.

¹⁰ German Intelligence Reports / Transl. by K.Armes // Religion in Communist Lands. – Т.5. – №2. – Kent, 1977.– P.102.

¹¹ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк; К., 1991. – С.51–53.

¹² Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – 31 серпня.

¹³ Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.48–49.

¹⁴ Див.: Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.303.

¹⁵ Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992. – С.11–12, 44.

Версію знищення собору радянськими підпільниками наполегливо обстоює відомий киевознавець та музейний діяч Д.Малаков. Розглядаючи обставини зруйнування пам'ятки, він схиляється до версії, викладеної Д.Кулиняком і О.Немчинським¹⁶. Слід зазначити, що раніше цей дослідник наполягав на тому, що собор злетів у повітря від радіокерованої міни.

Однак будь-яких прямих документів радянських органів, установ і підпільних організацій щодо акції зі знищення Успенського собору досі не оприлюднено. Не в останню чергу це пов'язане з труднощами доступу до архівів спецслужб, підпілля й спеціальних інженерних частин Червоної армії.

Версія про відповідальність нацистів

Уперше офіційно була висунута радянським керівництвом на початку 1942 р. Так, 6 січня нарком закордонних справ СРСР В.Молотов зробив заяву з приводу знищення національних пам'яток «як одного з наслідків німецької окупації». У журналі Всеслов'янського комітету «Слов'яни» (№2 за 1942 р.) було вміщено фотографії висадженого в повітря Успенського собору, котрі супроводжувалися підписом, що визначав винними нацистів. Згодом ця версія підтверджувалася в офіційних повідомленнях НДК зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників та завданих ними збитків (1944 р.)¹⁷, фігурувала у звинувачувальному акті радянської сторони на Нюрнберзькому процесі¹⁸. До кінця 1980 – початку 1990-х рр. вона була невід'ємною частиною трактування подій війни в офіційній історіографії.

В основу цієї версії було покладено матеріали й документи, зібрані Надзвичайною державною комісією після визволення Києва. Серед них – свідчення вдови М. Черногубова, який 1941 р. загинув за нез'ясованих обставин. У ньому зазначалося, що хранителя колишнього Антираелігійного музею вбили офіцери гестапо з метою приховати факт пограбування фондів закладу¹⁹. У свідченнях директора управління Києво-Печерської лаври в період окупації (що діяло у Нижній лаврі) В.Тверського, її намісника архимандрита Валерія та інспектора охорони пам'яток старовини й архітектури Києва К.Голобуцького констатувалося руйнування споруд заповідника за часів окупації та робився висновок про умисний характер таких дій, окремо наголошувалося про відповідальність німців за знищення Успенського собору²⁰. На це вказували й інші акти НДК, в яких фіксувався стан пам'яток після

¹⁶ Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – С.302–305.

¹⁷ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и принесенного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – Москва, 1944. – С.4.

¹⁸ Нюрнбергский процесс: Сб. мат. в 8 т. – Т.4. – Москва, 1990. – С.437.

¹⁹ Черногубова-Яковлева Е. Правда о смерти Н.Н.Черногубова // Правда Украины. – 1944. – 21 мая.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.154 в. – Арк.5–19, 40, 40 зв., 60–65.

відступу вермахту з Києва. У повоєнні роки до архіву заповідника надійшли спогади-свідчення його колишнього працівника А.Гуржія, де також ішлося про свідоме знищення собору німецькими військами з метою приховання фактів розграбування музейних фондів, що тут зберігалися²¹. Власне саме ці матеріали й було покладено в основу висновків Надзвичайної державної комісії, вони традиційно використовувалися радянськими істориками.

Німецький слід в історії зі знищенням Успенського собору розглядався також і на Заході. У романі-хроніці письменниці-емігрантки Д.Гуменної «Хрещатий Яр», який побачив світ у 1956 р. в Нью-Йорку, відповідальність за зруйнування пам'ятки покладалася на нацистів. Один з учасників дискусії в окупованому Києві згадав про «руїни лаври, що висадили в повітря німці». Йому відповіла героїня роману: «Лавру підминували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішити, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря»²².

Згодом, аналізуючи можливі варіанти обставин зруйнування Успенського собору, німецький дослідник Ф.Гаер у монографії «Православна церква в Україні від 1917 до 1945 рр.» (Кельн, Браунсфельд, 1953 р.) висловив припущення, що до його підриву були причетні керівник партійної канцелярії М.Борман та райхскомісар Е.Кох, відомий своїми антиукраїнськими настроями. Ф.Гаер посилався на думку, що домінувала у київському підрозділі нацистської військової розвідки: вибух здійснено загонами СС і відділом поліції «Росія-Південь».

На початку 1980-х рр. на додаток до цієї версії з'явилося посилення на спогади А.Шпеера – міністра й радника А.Гітлера, де йшлося про те, що Успенський собор було навмисно підірвано за наказом райхскомісара України Е.Коха. Сам А.Шпеер нібито отримав цю інформацію від Й.Гейбельса: «На місці однієї з найвідоміших церков Києва я застав купу руїн. Мені розповіли, що при советах тут перебував склад боеприпасів, який згодом за нез'ясованої причини злетів у повітря. Пізніше Гейбельс розповідав мені, що насправді райхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості та наказав підірвати церкву. Гейбельс був украй незадоволений його поведінкою і відкрито обурювався жорстокими методами управління окупованими територіями»²³.

У період горбачовської «перебудови» й зі здобуттям Україною незалежності версія про німецький слід була піддана сумніву та, здавалося, під тиском цілої низки публікацій у періодичній пресі відійшла на другий план. Проте 1995 р. вона несподівано отримала додатковий імпульс у зв'язку з публікацією документів із німецьких архівів про обговорення питання щодо зруйнування Успенського собору та зробленими військовослужбовцем вермахту фотографіями, на яких було зафіксовано етапи вибуху (про це див. нижче). На думку І.Мельниченка, пам'ятку архітектури окупанти підірвали

²¹ Гуржій А. Прорахунок Чорногузова // Пам'ятки України. – 1989. – №4. – С.30–32.

²² Гуменна Д. Хрещатий Яр. – Нью-Йорк, 1956. – С.314–315.

²³ Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск; Москва, 1997. – С.328.

навмисно – для цього їх служби заклали «тонни вибухівки»²⁴. Крім того, було оприлюднено архівну кіноплівку, як уважалося, відзняту німецькими кінооператорами в день знищення Успенського собору – до й після вибуху, де зафіксовано огляд його групою високопоставлених офіцерів і руїни споруди. Копія кінохроніки воєнної доби з цим сюжетом була свого часу передана академіку П.Троньку із Чехословаччини, а він, своєю чергою, передав її у фонди Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника. Кінокамера зафіксувала візит Й.Тісо до Києва²⁵.

На пряму причетність до вибуху нацистів також указано у щоденнику угорського археолога Н.Феттіха, що його айнзатцштаб А.Розенберга разом із кількома іншими експертами запросив до Києва для участі у складанні описів та фотофіксації музейних цінностей, виявлених у лаврі. Н.Феттіх перебував у місті з 13 грудня 1941 р. по 19 січня 1942 р. і занотував інформацію, отриману від офіцерів вермахту, разом з якими працював у заповіднику. В Україні цей щоденник було опубліковано у 2004 р.²⁶

Головним мотивом зруйнування Успенського собору німцями дослідники, які обстоюють цю версію, проголошують намагання вчинити морально-психологічний тиск на українське населення, позбавивши його прадавнього духовного центру й історичної пам'яті, деморалізувати національну самосвідомість та волю до опору окупаційному режиму. До цього слід додати твердження, що метою підриву собору було намагання приховати розграбування лаврських музейних цінностей військовим командуванням та окупаційною адміністрацією протягом вересня – жовтня 1941 р. Інша частина авторів вважає, що нацисти свідомо не знешкодили закладені у храмі радянські міни або недбало поставилися до інформації про його мінування, що й призвело до втрати унікальної пам'ятки культури.

Коли ця стаття готувалася до друку, версія про німецький слід у питанні відповідальності за знищення Успенського собору збагатилася новими фундаментальними виданнями. Так, на шпальтах «Українського історичного журналу» вийшла згадана вище публікація Є.Кабанця, в якій автор обстоює тезу про те, що зруйнування собору було свідомою, спланованою вищим керівництвом Третього Райху акцією, виконаною представниками окупаційної адміністрації з метою завдання удару по духовних почуттях українців та як акт відплати за пожежі й вибухи в Києві, що забрали життя німецьких солдатів і офіцерів. Головними винуватцями злочину дослідник вважає райхскомісара України Е.Коха, керівника відділу військової поліції «Росія-Південь» Г.-А.Прютцмана, начальника зондеркоманди 4-а П.Блобеля та обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна (як безпосереднього співорганізатора)²⁷. Більш широко та фундаментально цю тему Є.Кабанець висвітлив у монографічному дослідженні, де проаналізував нові джерела й виявлені ним додаткові важливі факти²⁸.

²⁴ Мельниченко І. «...И тебе самой оружие проймаёт душу»: тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – 5 мая.

²⁵ Хроніка руйнації Успенського собору в Києві // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.50–54.

²⁶ Феттіх Н. Київський щоденник 3.XII.1941–19.I.1942. – К., 2004. – С.34–39, 50.

²⁷ Кабанець Є.П. Руїнація Успенського собору Києво-Печерської лаври...

²⁸ Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – 375 с.

Хто ж винен?

Отже, маємо дві версії, що суперечать одна одній. Чи можливо за такої ситуації встановити істину й дати остаточну відповідь на сакраментальне запитання: «Хто винен?». За відсутності прямих доказів – мабуть, ні. Але можна зіставити різні факти та свідчення й спробувати наблизитися до істини, відкидаючи непідтверджену інформацію, звужуючи, таким чином, коло пошуку.

У період війни й перші повоєнні роки перед очима сучасників постала справді жахлива картина злочинів проти людства, в основі яких була ідеологія нацизму. В УРСР у руїнах лежало 714 міст, 28 тис. сіл, 2 млн будинків, було знищено близько 700 культових споруд, у тому числі 476 церков, 53 костели, 159 синагог. Постраждало понад 1000 пам'яток архітектури, 347 з яких були зруйновані вщент²⁹. Пограбованими виявилися українські музеї. Знищення, сплюндрування й наруги зазнали пам'ятники й монументи на честь історичних подій і діячів. Тож не дивно, що звинувачення німецьких військової й окупаційної адміністрацій у навмисному підриві Успенського собору Києво-Печерської лаври з морально-ідеологічною метою ніби саме собою випливало з актів вандалізму і варварства щодо історико-культурної спадщини України. Утім, аналіз загальної ситуації у час, синхронний вибуху 3 листопада 1941 р., викликає великі сумніви – чи справедливі такі твердження? Прихильники версії про німецький слід в історії зі зруйнуванням собору свідомо чи несвідомо не враховували, що протягом періоду окупації політика нацистів щодо України зазнавала змін та коливань у своїх зовнішніх виявах.

Відомо, що глобальна стратегія й мета нацистського Третього Райху в «українському питанні» полягала у загарбанні та колонізації цього багатого на природні й економічні ресурси регіону Європи, що мало стати одним із важливих факторів не лише досягнення перемоги у війні проти СРСР, а й забезпечення нацистської гегемонії у світі в майбутньому. Українські землі планувалося розділити між Німеччиною та її союзниками, частина їх мали перебувати у статусі колоніальних територій. Водночас у питанні вибору тактики й засобів забезпечення нацистського панування серед керівництва Третього Райху не було однастайності. В оточенні А.Гітлера домінувала ставка на грубу силу та терор. Проте не виключалося застосування таких кроків, які могли б приховати справжні плани нацистів щодо України та викликати лояльне ставлення населення до окупаційної влади. Зокрема, ще за місяць до початку війни А.Розенберґ припускав можливість існування в регіоні «власного національного життя», а на нараді у фюрера 16 липня пропонував дозволити «певне культурне піклування», «піднесення національної свідомості українців», «відкриття в Києві університету». Якщо останні тези згодом викликали категоричні заперечення А.Гітлера, то в директивах щодо ставлення до населення (вересень 1941 р.) допускалося існування усної й писемної української мови, преси (за умов суворой цензури), нижчої шкільної освіти, діяльність релігійних конфесій, відзначення національних свят тощо.

²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Док. и мат. в 3 т. – Т.3. – К., 1980.– С.287.

У реальному житті в перший період окупації України нацистська політика мала досить складний характер, особливо стосовно національного питання. На її тлі теза про знищення німцями Успенського собору Києво-Печерської лаври з метою деморалізації національної самосвідомості українського населення видається непереконаливою. Затверджені у вересні 1941 р. директиви про ставлення до населення в регіоні передбачали пильний контроль за тим, аби, зокрема, відновлена Українська автокефальна церква та інші конфесії не займалися політикою. Особливо наголошувалося, що «слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва й, отже, центрами руху за автономію»³⁰. Однак про ліквідацію таких об'єктів із зазначеною метою у цьому документі не йшлося. До того ж постає питання, чому вибухом було знищено лише Успенський собор, а інші пам'ятки як Верхньої, так і Нижньої лаври, а також печери зі святими мощами залишилися майже неушкодженими?

Окремо слід визнати, що акція зі зруйнування собору є нетиповою для дій окупаційної адміністрації восени 1941 р. в Україні й не має аналогів ані подібних, ані хоча б наближених до неї за масштабами. Жодних інших культових споруд у період осені 1941 р. на окупованій території підірвано не було. Масові варварські дії в руслі реалізації тактики «випаленої землі» та знищення матеріальних і культурних цінностей на теренах регіону почали здійснюватися вермахтом в основному 1943 р., коли стала зрозумілою неминучість відступу під ударами Червоної армії. А Київ 1941 р., очевидно, розглядався як тилове місто, тож перетворювати його на руїни не мало для нацистів жодного сенсу. На ці питання поки що не змогли дати відповіді прихильники версії про німецьку відповідальність, включно з найостаннішими дослідженнями Є.Кабанця.

Спроби пояснити висадження в повітря Успенського собору намаганням приховати розграбування наявних у ньому цінностей також малопереконливі. Слід ураховувати, що окупанти в 1941 р. почувалися повновладними господарями на українській землі. Відомі численні факти силового вилучення реліквій із музеїв нацистськими спеціальними службами, окремими посадовими особами окупаційної чи військової адміністрацій. Проте в той період вони не супроводжувалися руйнуванням приміщень і вбивствами музейних працівників. На вилучені об'єкти складалися докладні документи та розписки, інформація про кожен цінний предмет доповідалася вищому керівництву. Отже, у гітлерівських спецслужб не було необхідності ані знищувати Успенський собор, ані вбивати хранителя його музейних фондів М.Чорногубова саме із зазначеної причини.

Для подальшого аналізу важливе значення має встановлення факту наявності на території Києво-Печерської лаври культурних цінностей і терміну вивезення їх окупантами. Одразу слід зазначити, що опубліковані твердження про нібито відсутність у соборі на момент загарбання Києва вермахтом будь-яких цінних речей не відповідають дійсності. Практично всі

³⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993. – С.530.

відомі документи свідчать: на території «Всеукраїнського музейного містечка» залишалася переважна більшість культурних цінностей із довоєнних фондів розташованих тут закладів, зокрема в Успенському соборі – фактично вся експозиція колишнього Центрального антирелігійного музею. За деякими даними, напередодні війни сюди було звезено фонди з інших корпусів останнього, насамперед будівель поблизу Троїцької надбрамної церкви. Золоті та срібні свічники, потири, оправы евангелій та ікон, гробниці й напрестольні хрести, панікадила (серед яких одне вагою в 40–60 пудів), врата, частини олтаря й жертовника, унікальне зібрання тканин та шиття, іконопису – це далеко не повний перелік цих скарбів³¹. Під час радянської евакуації культурних цінностей із Києва було вивезено лише частину речей цього музею. Деякі з них змогли відправити у східні райони СРСР, щось опинилося в окупованих згодом Харкові й Дніпропетровську, а якісь безслідно зникли³². Проте у соборі на момент вибуху ще залишалася значна кількість цінних реліквій. Про їх наявність свідчили знахідки багатьох раритетів під час розкопок на його руїнах, які нині експонуються в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику³³.

Відомості про пограбування окупантами лаврських колекцій протягом вересня – жовтня 1941 р. надзвичайно скупі й неконкретні. У текстах документів, зібраних НДК після вигнання німців із Києва, згадувалися факти мародерства в перші дні їх вступу до столиці радянської України. Після встановлення контролю над лаврою окупаційною адміністрацією цей процес набув «організованого» характеру. У деяких джерелах вказувалося на інтенсивний нічний рух критих військових машин від воріт заповідника, що пов'язувалося з вивезенням звідти культурних цінностей. Це припало приблизно на другу половину жовтня 1941 р. У зруйнованому соборі виявилось порівняно мало музейних предметів, що свідчило про відправлення звідси їх більшої частини ще до фатального вибуху 3 листопада³⁴. Такі висновки підтверджувалися фактами, наданими для Надзвичайної державної комісії відомим мистецтвознавцем С.Гіляровим, котрому представники штабу А.Розенберга – Розкамп і художник-реставратор Кляйн – повідомили, що експозицію Антирелігійного музею було вивезено з території лаври у січні 1942 р.³⁵ Відправлення з монастиря деяких особливо цінних колекцій штабом А.Розенберга також підтверджується німецькими документами – у них йшлося про вивезення відібраних предметів до Третього Райху пізньої осені 1941 та влітку 1942 рр.³⁶ Проте основні втрати лаврських реліквій припадають уже на 1943 р.

³¹ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.131–132.

³² Кот С. Радянська евакуація українських культурних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань // Сторінки воєнної історії України. – Вип.12. – К., 2009. – С.331–336.

³³ Полюшко Г. Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты и комментарии. – 1997. – 1 ноября.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.5–19.

³⁵ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.17–18 об.

³⁶ Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни... – С.19–20.

Відтак треба розглянути мотиви дій радянської сторони. Початок війни, розгром і відступ Червоної армії викликали розгубленість керівництва СРСР. Обставини вимагали прийняття швидких радикальних рішень. Однак зробити потрібні кроки, аби виправити становище, було важко. На думку Д.Волкогонова, у перші місяці війни Й.Сталін нерідко хапався за неймовірні й сумнівні ідеї, твердість і рішучість межували в нього з не виправданою жорстокістю³⁷. Спеціальними директивами передбачалося знищення продовольчих запасів, цінного майна та устаткування, які неможливо було евакуювати. Військова доцільність викликала необхідність висадження в повітря транспортних комунікацій, мостів. На практиці ці вимоги перетворилися на колосальні за своїми масштабами руйнування й матеріальні збитки. Знищувалися склади, заводи, фабрики, електростанції, водогони, міський електротранспорт, залізничні станції тощо. Вибухи та пожежі були трагічними супутниками відступу Червоної армії. «Демонструючи свою волю, безпощадність, рішучість, полководницьку непохитність Сталін без вагань сам був готовий усе спалити, зруйнувати, знищити створене руками його співвітчизників», – відзначав Д.Волкогонов³⁸.

Значного поширення набула практика так званих спеціальних інженерних заходів, під якими малося на увазі закладання перед відступом радянських військ мін уповільненої дії, що спрацьовували через певний термін (від кількох днів до 75 діб). Їх метою було завдати втрат армії супротивника й чинити на нього морально-психологічний тиск, викликати стан непевності, панічні настрої. Система мінування передбачала встановлення на обраних об'єктах замаскованих зарядів значної потужності (від декількох сот кілограмів до кількох тонн). Мінували таємно, під виглядом звичайних ремонтних робіт. Найчастіше вибухівка закладалася у шурфи в підвальних приміщеннях із застосуванням фальшивих мін та мін-сюрпризів, що не лише ускладнювало виявлення та знешкодження основного заряду, а й здебільшого унеможливлювало це. Досить часто застосовувалися електродетонатори, котрі можна було привести у дію в ручному режимі, або під'єднання замикачів таких мін до загальної електромережі – на випадок відмови основного заряду. Застосовувалися також радіокеровані міни, які спрацьовували від спеціального радіосигналу.

За опублікованими на початку 1960-х рр. радянськими даними, які узагальнювали досвід часів війни та докладно розповідали про методику подібних мінувань, лише у міській зоні Харкова було встановлено близько 2000 мін уповільненої дії, близько 1000 мін-сюрпризів і понад 5000 фальшивих мін. Зокрема, 162 їх закладено у спорудах, де передбачалося розміщення штабів частин та з'єднань вермахту, готелів і квартир для офіцерського складу. Використання зарядів і мін експерти визнали досить ефективним; завдані ворогу втрати, за їх оцінками, становили 2300 солдатів та офіцерів. Німецьким саперам удалося знешкодити лише 4,5% встановлених мін³⁹. Зазначимо, що для закладання вибухівки обиралися найкращі будівлі Харкова.

³⁷ Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Политический портрет И.В.Сталина // Октябрь. – 1989. – №8. – С.64–65.

³⁸ Там же.

³⁹ Епов Б.А., Старинов И.Г. Мины в тылу врага. – Москва, 1963. – С.12–13, 18–29.

Масштабне мінування цивільних об'єктів було здійснене й у Києві. Документів, які б докладно висвітлювали цей процес, поки що не виявлено, проте опубліковані свідчення осіб, котрі перебували восени 1941 р. у місті, у цілому збігаються. Із них відомо, що німецьким саперам удалося виявити й знешкодити міни, встановлені у будівлях колишнього педагогічного музею (3 т вибухівки), оперного театру (1 т), Держбанку (1 т), ЦК КП(б)У (1 т), НКВС – у минулому пансіон шляхетних дівчат (1 т), штабу Київського військового округу (2 т), університету (2 т) та в ряді інших великих споруд⁴⁰. І все ж масштаби руйнувань були значними. Унаслідок вибухів та пожеж у період із 19 по 29 вересня 1941 р. фактично вщент було винищено більшість будинків у центрі Києва – на Хрещатику й прилеглих вулицях. Окремі споруди міста зруйновано протягом жовтня – листопада. За свідченням колишнього директора Софійського історико-архітектурного заповідника доби окупації О.Повстенка, що підтверджуються спогадами його співробітниці Н.Булаєвської, перед відступом Червоної армії була спроба замінувати й знамениту Софію, на подвір'я якої завезли машину вибухівки, але цьому на щастя вдалося запобігти⁴¹. Водночас інший свідок – Д.Кислиця, що проживав навпроти заповідника, зазначав, що восени 1941 р. від вибуху міни було ушкоджено ріг будинку, котрий безпосередньо прилягав до території заповідника. Можливо, туди заклали заряд, призначений для Софії? Тож цілком вірогідно, що й ця частина Києва могла повторити сумну долю Хрещатика. Було заміновано також Володимирський собор (2 т вибухівки). Німецькі сапери виявили й перерізали проводи від електродетонатора та знешкодили вибухівку, але не вилучили її, побоюючись пастки. Так споруда й простояла весь період окупації з кількатонним вибуховим зарядом усередині.

Є чимало даних, які вказують на те, що намагаючись знищити кілька десятків високопоставлених ворогів, спеціальні підрозділи Червоної армії замінували Успенський собор та ряд інших споруд Києво-Печерської лаври. Зокрема, у рапорті представника штабу А.Розенберга доктора Розкампа до Берліна від 15 липня 1942 р. повідомлялося про знайдений у фундаменті одного з приміщень Історичного музею на території лаври вибуховий заряд, залишений радянськими військами, який не спрацював у 1941 р.⁴² Про мінування території монастиря йдеться у спогадах сучасників подій. Так, Б.Жук стверджував, що напередодні відступу Червоної армії територія лаври блокувалася підрозділами НКВС протягом 1–2 тижнів, що могло бути пов'язане з саперними роботами⁴³. З інших джерел відомо, що у вересні 1941 р., за рішенням військової ради Південно-Західного фронту, опублікованим у газеті «Комуніст», мало відбутися камуфлювання пам'яток архітектури, серед яких називалися будівлі верхньої частини Києво-Печерської лаври, Софійського заповідника, Андріївської й Кирилівської церков,

⁴⁰ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – С.20–24.

⁴¹ Запис свідчень Н.Булаєвської з архіву автора.

⁴² *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни... – С.18, 96.

⁴³ *Жук Б.* Черногубов – антибільшовик. – С.55.

храму Спаса на Берестові тощо. Воно, справді, проводилося – на території лаври працювала бригада у складі В.Єзерського (керівник), В.Стакова, С.Старовойтова і ще кількох осіб, які мали завдання пофарбувати золочені бані у зелений колір. Тож закладання вибухівки цілком могло відбутися під прикриттям будівельних чи інших робіт. На мінування Успенського собору радянськими саперами вказують також рештки оболонки вибухових зарядів із відповідним маркуванням, знайдені під час розкопок на місці вибуху при відбудові споруди уже в незалежній Україні⁴⁴. Таким чином, цей факт можна вважати беззаперечно підтвердженим як документально, так і речовими знахідками. І це вже аксіома при розгляді версій знищення Успенського собору, яка не підлягає жодним сумнівам.

Характерно, що можливість мінування Успенського собору радянськими військами не відкидають навіть автори деяких актів, зібраних Надзвичайною державною комісією після визволення Києва. Зокрема, у доповідних записках В.Тверського, архімандрита Валерія та К.Голобуцького по суті припускається, що такий факт міг мати місце⁴⁵. В інших джерелах констатується пошкодження опорної лаврської стіни, котре сталося внаслідок вибуху у вересні – жовтні 1941 р. Цікаво, що ці документи за радянських часів ніколи не друкувалися в повному обсязі.

Суперечливий характер мають і твердження щодо безпосередніх обставин підризу собору. Версія про застосування радіокерованої міни не має достатніх підтверджень. Методика таких вибухів у довоєнні роки розроблялася в Харківському технологічному інституті професором Пильчиковим та, за наявними даними, уперше була опробована саме в окупованому німецькою армією місті, де було підірвано власне будівлю цього вищого навчального закладу⁴⁶. Проте, незважаючи на факти виявлення радіопристроїв при розмінуваннях споруд Києва, беззаперечних доказів про приведення вибухівки у дію за допомогою таких методів поки що бракує. Є.Кабанець наводить додаткові переконливі докази неможливості застосування радіомін для знищення Успенського собору з технічних причин – максимальний ресурс їх акумуляторів не перевищував 40 дб, а гранична відстань радіосигналу – 150 км⁴⁷.

Чимало запитань викликають і спроби описів здійснення диверсійного акту групою підпільників. Як уже зазначалося, спочатку була спроба скористатися радіосигналом, але вибух не пролунав. Безуспішними виявилися й намагання підірвати заряд за допомогою електродетонаторів. Тому вибуховий пристрій було приведено у дію підпільниками, котрі пробралися на територію лаври. Однак важко уявити, яким чином група осіб могла потрапити непоміченою на об'єкт, який пильно охоронявся? Нагадаємо, що з 12 жовтня територію заповідника займала військова поліція та підрозділи протиповітряної оборони, у Лаврському провулку розміщувалася частина СС, а в районі

⁴⁴ Колосок Б. Хто підірвав Успенський собор? Роздуми на актуальну тему // Вісник товариства пам'яток історії та культури. – 1998. – №2. – С.47.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.6–7; ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.60–66.

⁴⁶ Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор?

⁴⁷ Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври... – С.82–84.

колодязів Антонія і Феодосія окупанти влаштували табір для євреїв. У день вибуху (за іншими свідченнями – за кілька днів до нього) з території Нижньої лаври й прилеглих до неї міських кварталів було виселено всіх мешканців. Як свідчили очевидці, нацисти перекрили навіть дальні підступи до монастиря (до 1,5 км)⁴⁸. Тому дещо суперечливою видається інформація оперативної групи «С» про вбивство трьох невідомих (без документів), що втікали, адже у цьому ж донесенні водночас констатувалося «особливо ретельне оточення та суворо охорона всіх будівель» 3 листопада 1941 р.⁴⁹ Можна припустити, що радянські підпільники (або мародери?) могли потрапити на територію Верхньої лаври одразу після вибуху, коли там панував хаос, а охорона окупантів була ще відведена з неї. Але загалом про застрелених (чи розстріляних?) після вибуху цивільних осіб нічого певного невідомо. Це застереження повністю поділяє Є.Кабанець, який також відкидає можливість підриву собору в такий спосіб, вважаючи, що цих людей бездоказово (апріорі) оголосили підпільниками. Окрім того, здійснивши ґрунтовний аналіз словацьких, українських та німецьких джерел щодо перебування президента Словаччини Й.Тісо в Україні й, зокрема, у Києві, автор також категорично заперечує спроби пов'язати знищення пам'ятки із замахом на нього з боку радянських підпільників⁵⁰.

А.Кузнецов у романі «Бабин Яр» писав не про один, а про серію вибухів на території Верхньої лаври, перші з яких пролунали у ділянці фортечного муру й будинку біля головної брами, а третій та четвертий зруйнували собор. Була сильна пожежа, палали Трапезна церква, Архієрейський будинок, старовинна друкарня, усі музеї, бібліотеки й дзвіниця. За твердженням письменника, вибухи стали несподіваними для німців, котрі спочатку кинулись урозтіч, а потім намагалися загасити пожежу⁵¹.

Проте ці дані суперечать більшості свідчень, за якими всього було два вибухи: один – меншої сили (очевидно, детонуючий), другий – потужний, що, власне, і знищив собор. У документах окупаційної доби (обстеження заповідника від 2 квітня 1943 р.) зафіксовано: «Зруйнованих будівель у Верхній лаврі ще у жовтні 1942 р. по суті зовсім не було, за винятком лише одного Успенського собору, що загинув унаслідок вибуху в листопаді 1941 р. Усі інші будівлі – храми, будинки, надвірні споруди – були цілком у придатному для своїх потреб стані, і тільки в окремих корпусах, розташованих поблизу Успенського собору, було вибите скло, а подекуди і шибки від вибуху». Корпуси біля воріт лаври «збереглися цілком»⁵². Разом із Троїцькою церквою вони перебували у віданні крайового управління архівами, бібліотеками та музеями й використовувалися під архівосховища. Ці відомості підтверджують і кадри німецької кінохроніки – інші споруди навколо собору залишилися неушкодженими після вибуху. У документах НДК констатувалося, що пожежа на лаврській дзвіниці відбулася ще у вересні 1941 р., тобто задовго до акції у соборі. Вона була підпалена разом із Феодосіївською

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁴⁹ German Intelligence Reports. – P.102.

⁵⁰ *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – С.89–90.

⁵¹ *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 1991. – С.143–149.

⁵² ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.49.

церквою або зайнялася від останньої при пожежі під час відступу радянських військ. Відомо, що саме німцям удалося загасити вогонь на дзвіниці, урятувавши її від цілковитого руйнування⁵³.

Для розкриття таємниці підриву Успенського собору важливе значення має встановлення мотивів загадкових убивств, що сталися на території лаври у середині жовтня 1941 р., адже відомо – тоді було вбито директора музейного містечка Ф.Шеверницького, тіло якого знайшли 17–18 жовтня на місці вибуху опорної стіни по дорозі від собору на спуску до печер. 20 жовтня вночі невідомими у німецьких одностроях, що розмовляли російською мовою, був викликаний зі свого будинку хранитель фондів Антирелігійного музею – М.Чорногубов. Після того його ніхто не бачив, а вже влітку 1942 р. в одному з ровів на схилах Дніпра випадково було виявлено труп загиблого⁵⁴. В опублікованих у 1944 р. в радянській пресі свідченнях його дружина у вбивстві свого чоловіка звинувачувала німецьких окупантів. Проте вони суперечать її ж поясненням, написаним 1942 р. для гестапо у зв'язку зі зникненням М.Чорногубова. Там ішлося про те, що вдень останнього було викликано до цієї установи для свідчення у справі особи, підозрюваної у зв'язках з підпільниками. А вночі сталося вбивство. У газеті «Нове українське слово» і по місцевому радіо було зроблено заяви, у котрих відповідальність за цей злочин покладалася на радянське підпілля⁵⁵.

Із різних джерел відомо, що лаврські музейні працівники під керівництвом головного хранителя фондів М.Чорногубова шукали для них більш надійні місця збереження. Згідно з документами, частину найцінніших експонатів, у тому числі ікони Успіння Божої Матері та Ігоревської Божої Матері, він переніс до об'єднаного під час окупації музею російського й західноєвропейського мистецтва. Цей факт зафіксовано і в інших джерелах – існує оригінал акта передачі цих реліквій від 20 вересня 1941 р.⁵⁶ Водночас частина речей (церковні шати та рідкісні тканини) переправлялася з Успенського собору до будинку біля Святих врат⁵⁷.

Підтверджуючи цю інформацію, Б.Жук зазначав, що музейні працівники перевозили фонди принаймні двічі: спочатку з ризниці собору до будівлі келій і приміщення біля Святих врат, а згодом – у зворотному напрямку. Він прямо пов'язував ці дії з даними М.Чорногубова про мінування Успенського собору радянськими спецпідрозділами та його прагненням запобігти втратам на випадок вибуху. Останній повідомив про закладені у соборі міни окупаційній адміністрації, але йому не повірили, наказавши знову перенести все до ризниці⁵⁸. Ураховуючи, що пожежі та вибухи у центрі Києва розпочалися 24 вересня, а про заздалегідь закладені вибухові пристрої дізналися ще через кілька днів, такий факт видається цілком вірогідним.

⁵³ *Полюшко Г.* Так хто же взорвал Успенский собор...

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁵⁵ *Полюшко Г.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 1996. – 6 листопада.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9; *Полюшко Г.* Так хто же взорвал Успенский собор...

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.7.

⁵⁸ *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик. – С.56.

М.Чорногутова було таємно вбито у середині жовтня 1941 р., ще до масового вивезення цінностей із території лаври. Директор заповідника Ф.Шеверницький загинув кількома днями раніше (17–18 жовтня) за аналогічних обставин. Отже, навряд чи ці жертви були пов'язані із запланованим пограбуванням лаврських музеїв німецькою адміністрацією. Убивати заради цього М.Чорногутова та Ф.Шеверницького необхідності не було, адже пограбування інших українських музейних закладів не супроводжувалося фізичним знищенням їх співробітників. У документах немає жодної згадки про скарги головного хранителя фондів на мародерство солдатів вермахту райхскомісарові Еріхові Коху, що, за офіційною радянською версією, стало причиною його вбивства⁵⁹. Натомість у них міститься свідчення про контакти М.Чорногутова з відомим істориком, славістом і теологом Гансом Кохом, який, за спогадами професора Університету Ла-Саль (Філадельфія) М.Лабуньки, саме в той час перебував у Києві й проживав у Маріїнському палаці⁶⁰. Як свідчать джерела, до цього вченого з аналогічними скаргами на дії німецьких солдатів-мародерів зверталися тоді також інші київські музейники, зокрема директор Музею українського образотворчого мистецтва М.Волянський, котрому було рекомендовано утримуватися від облаштування експозиції і взагалі зачинити заклад. Проте ніяких санкцій щодо них каральні служби не вжили. Отже, трагічна загибель М.Чорногутова та Ф.Шеверницького пов'язана скоріше за все саме з таємницею мінування споруд на території Києво-Печерської лаври, про яку вони повідомили німцям, намагаючись урятувати визначні пам'ятки від знищення.

Одним із ключових питань дискусії навколо зруйнування Успенського собору є питання, чи був вибух несподіваним для окупаційної влади? Об'єктивні дані свідчать, що радше – ні. Насамперед на це вказує повна відсутність жертв із німецької сторони й серед цивільного населення, що випливає з рапорту оперативної групи «С» від 7 листопада 1941 р. Тим часом, в інших службових донесеннях і наказах окупантів із приводу вибухів та пожеж у Києві констатуються факти «значних втрат особового складу»⁶¹. Також ще раз зауважимо про ретельні заходи безпеки й виселення місцевого населення не лише з Нижньої лаври, а й з прилеглих територій, що явно переважало звичайні запобіжні заходи при охороні високопосадовців. Характерно, що посилений охоронний режим не було знято й після завершення візиту до заповідника президента Й.Тісо та вибуху у соборі. Доступ на територію дозволили лише з 16-ї години⁶².

Особливо показові щодо цього фотографії, зроблені офіцером вермахту з мосту через Дніпро навпроти Києво-Печерської лаври, на яких послідовно зафіксовано всі стадії вибуху та вигляд монастиря вже без собору. У середині 1990-х рр. ці світлини виявив у Німеччині (зберігалися в родині офіцера) професор Бременського університету В.Айхведе, котрий привіз в Україну копії чотирьох знімків – в альбомі фотографа вони значаться під номерами 78–81. Один із комплектів копій цих знімків В.Айхведе подарував авторові цієї статті. Фото були опубліковані, два з яких – спочатку в періодичній пресі 1995 р.⁶³

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.7.

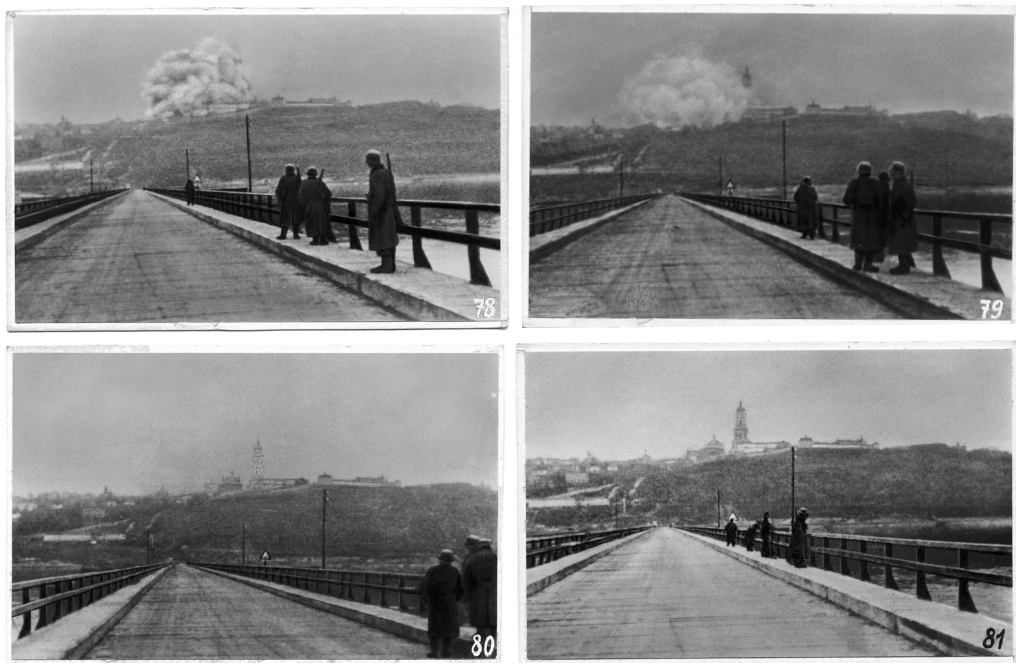
⁶⁰ Лабунька М. Чого не знав Чорногутов // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.54.

⁶¹ Преступные цели – преступные средства. – Москва, 1985. – С.60–62; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁶³ Мельниченко И. «...И тебе самой оружие проймаёт душу»: тайна взрыва Успенского собора.

Дещо пізніше, у 1997 р. – у науковій публікації побачив світ весь комплект із чотирьох фотографій⁶⁴. Згодом дві фотографії (№78, 81) було вміщено у виданні, присвяченому Києву під час німецької окупації. На жаль, на них відкадрували номери, а в підтекстівках зазначалося, що це – кадри спеціальної кінозйомки. Однак деякі дослідники ставили під сумнів черговість знімків в альбомі та взагалі фіксацію на них саме вибуху Успенського собору⁶⁵. Авторів цієї статті за допомогою професора В.Айхведе вдалося побувати у Бремені й ознайомитися з копією всього альбому німецького офіцера, в який вказані фотографії було вкладено, підписано та пронумеровано безпосередньо ним самим. Альбом відображає бойовий шлях цього офіцера на території України. Сюжет про знищення Успенського собору висвітлюють загалом п'ять фото, розміщених на одній сторінці, у тому числі одне з них – під номером 77. Воно не лише початкове за нумерацією – тут зображено Києво-Печерську лавру з боку Дніпра перед вибухом. Сам автор фотографій зафіксував їх таким чином: «77/81 Sprengung der Basilika des Kloster», тобто: «77/81 Вибух храму монастиря». Зазначимо, що словники подають слово «Sprengung» також як «висадження у повітря». Перед знімком сцени вибуху в альбомі на двох сторінках вміщено 14 фото, котрі фіксують види лаври та Успенського собору в різних ракурсах, а також відображають фрагменти його інтер'єру. Вони мають номери з 63 по 76 (фотографії 72–76 зроблено в інтер'єрі собору, який в альбомі фігурує як «der Basilika»). Отже, висновок може бути однозначним – офіцер зафіксував саме вибух головного храму Києво-Печерської лаври.

Момент вибуху Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р., зафіксований на фотоплівку німецьким офіцером (фото з архіву автора)

⁶⁴ *Кот С.* Загибель Успенського собору: версії... // *Хроніка-2000*. – 1997. – Вип.17/18. – С.365–366.

⁶⁵ *Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб):* Наук.-доп. вид. – К.: Л., 2003. – Додаток; *Полюшко Г.* Післямова // Там само. – С.365–367.

Фотограф-аматор служив у батальйоні військової поліції «Росія-Південь», який був розквартирований у Києві, а штаб його перебував у лаврі. Очевидно, що цей офіцер міг бути поінформованим про те, що мало статися того дня в монастирі. Безсумнівно, що авторів фотографій було наперед відомо про саму акцію та час підриву собору, тож він мав можливість обрати найзручнішу й найбезпечнішу позицію для зйомки – з понтонного мосту через Дніпро, куди він приїхав на велосипеді. Крім фотографа на мості перебували лише солдати з охорони переправи. Професор В.Айхведе повідомив авторів цієї статті, що вдова німецького офіцера, який став свідком вибуху собору, у середині 1990-х рр. розповіла йому, як її чоловік, показуючи ці фотографії, завжди повторював: «Ми зробили це!».

У цьому контексті доцільно згадати й про німецький документ від 13 жовтня 1941 р., де йдеться про обговорення питання щодо зруйнування лаври. Це – експертна оцінка невстановленого автора – «д-ра Бр.», складена в Берліні з приводу планів підриву «монастиря в Київській фортеці або лаврі». Автор висловлював категоричні заперечення щодо намірів її знищення як визначної пам'ятки культури⁶⁶. Інший документ, датований 12 січня 1944 р., – це запит гестапо у 75-ту дивізію вермахту щодо виконання директив із руйнування ряду наукових та культурних центрів Києва перед відступом німецької армії. Тут також фігурує Києво-Печерська лавра⁶⁷. Аналізу більш широкого кола відомих на даний час свідчень, які підтверджують той факт, що доля монастиря активно обговорювалася у вищих сферах Третього Райху, приділено чимало місця в дослідженнях Є.Кабанця. Зокрема, згадується, що особисто А.Гітлер неодноразово висловлювався щодо знищення лаври в Києві⁶⁸. Відтак маємо можливість зробити ще два важливі висновки, аксіоматичні в розслідуванні обставин загибелі Успенського собору. Перший полягає в тому, що нацистські посадовці реально обговорювали можливість зруйнування Києво-Печерської лаври. Другий – німецькі військові в Києві в деталях знали про день і час вибуху Успенського собору. Але як це пов'язується з радянськими мінами?

Очевидно, що наявність украї суперечливої й недостатньо підтвердженої документами інформації дає змогу поки що зробити тільки гіпотетичні висновки, котрі ґрунтуються на порівнянні та аналізі даних. На наш погляд, версію драматичних подій 1941 р., їх оцінку можна подати в такому вигляді.

Отже, масові пожежі й вибухи, котрі почалися у центральних районах Києва з першого дня німецької окупації, досягли особливо значних масштабів 24–29 вересня 1941 р. Місту і його населенню було завдано значних збитків, виникла паніка. Про великі втрати серед особового складу повідомляють військові джерела. Із метою запобігання диверсійним актам було організовано пошук мін. Частину вибухових пристроїв вдалося знайти та знешкодити. Їх було виявлено й на території Верхньої лаври – частини Києво-Печерського

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97; Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – С.302.

⁶⁷ Зберігається в архіві центру досліджень Центральної та Східної Європи при Бременському університеті.

⁶⁸ *Кабанець Є.П.* Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври... – С.90–95.

монастиря, яка входила до складу державного історико-культурного заповідника. Замінованим виявився також Успенський собор. Через нез'ясовані причини заряди повністю знешкоджені не були. Очевидно, це неможливо було зробити суто з технічних причин, пов'язаних з особливостями встановлення вибухових пристроїв. Вибухи та пожежі викликали репресивні заходи з боку окупаційної влади, яка відповіла на них масовими розстрілами заручників. Жорстка позиція нацистів виявилася й у забороні цивільній міській владі гасити пожежі – приречені споруди гинули у вогні.

Відомо, що питання київських та згодом харківських вибухів неодноразово обговорювалося у Берліні. А.Гітлер дуже нервово реагував на цю ситуацію, вимагаючи рішучих дій щодо її стабілізації. Ураховуючи досвід Києва та з огляду на факти масових підпалів будинків у залишених радянською армією містах, командуєний 6-ю армією генерал-фельдмаршал В. фон Райхенау 10 жовтня 1941 р. видав наказ про дії військ на Сході, в якому наголошувалося на доцільності ліквідації пожеж тільки тих споруд, де передбачалося розміщення військових частин та підкреслювалося: «Жодні історичні та художні цінності на Сході не мають значення»⁶⁹. У документі від 7 листопада 1941 р., підписаному за дорученням начальника штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-лейтенанта А.Йодля, констатувалося вимога А.Гітлера «не ризикувати життям німецьких солдатів для збереження російських міст від вогню»⁷⁰. Звернімо увагу на той факт, що поява цих положень явно пов'язана з київськими подіями та резонансом від них у столиці Третього Райху.

На цьому тлі цілком вірогідним могло бути обговорення долі Києво-Печерської лаври у зв'язку з вибухом Оглядового майданчика і виявленими мінами. Пробні підключення монастиря до електромережі та пожежі й вибухи, що спалахнули на його території, могли підтвердити побоювання окупаційної влади щодо можливої загрози. Із цим могло бути пов'язане й питання долі лаври, в обговоренні якого взяв участь і згаданий вище «д-р Бр.». Тоді, очевидно, німецькі сапери, після відповідного обстеження, запевнили, що ситуація під контролем і міни вже не спрацюють, зважаючи, що пік вибухів та диверсій у Києві вже минув. Це на деякий час зняло гостроту питання й продовжило час існування пам'ятки. Проте свою фатальну роль могли відіграти вибух і пожежа 1 листопада 1941 р. в будинку колишньої міської думи, що викликало чергову хвилю паніки та нові репресії. 2 листопада 1941 р. з'явився жорстокий наказ коменданта Києва генерал-майора фон Ебергарда про боротьбу з диверсіями шляхом каральних заходів проти цивільного населення і розстрілу заручників. Імовірно, що саме тоді доля лаври (зокрема, Успенського собору) була вирішена. Як засвідчив угорський археолог Н.Феттіх, німецьким офіцерам, котрі працювали над реєстрацією музейних цінностей у храмі, почали ввижатися звуки працюючого в його стінах годинникового механізму. Охоплені панікою вони навідріз відмовилися перебувати у соборі та загалом у лаврі⁷¹.

⁶⁹ Преступные цели – преступные средства. – С.60–62.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Феттих Н. Київський щоденник... – С.38, 40.

Тож зранку 3 листопада 1941 р. вся територія монастиря й прилеглі квартали були повністю очищені від населення. Авторіві статті пощастило проінтерв'ювати колишніх мешканців Нижньої лаври, які пригадували, що нацисти, виганяючи їх, лякали, що може статися великий вибух. У той день територію заповідника відвідала група високопоставлених офіцерів вермахту та президент Словаччини Й.Тісо, що саме перебував у Києві. Не можна виключати, що це було цілком сплановане ознайомлення з собором перед його знищенням – очільник союзної Німеччині І Словацької Республіки міг прийти до Києва саме заради цього. Візит фільмувався кінооператором-хронікером, чії кадри востаннє зафіксували Успенський собор в автентичному вигляді. Характерно, що кінохроніка свідчить – оглядали лише Успенський собор. Свої неофіційні фотознімки храму перед його вибухом, а згодом і сам підрив зробив німецький офіцер, котрий знав про конкретні день та час акції.

Отже, приведення в дію закладеної у соборі радянської міни могло бути свідомим кроком окупаційної влади з метою запобігання можливому неконтрольованому вибуху з усіма його непрогнозованими наслідками. За записами Н.Феттіха, німці хотіли знешкодити вибуховий пристрій, але це могло призвести до детонації заряду⁷². Відтак було здійснено контрольований вибух. Цілком можливо, що свою фатальну роль в ухваленні остаточного рішення про підрив відіграли попередні обговорення долі лаври та, зокрема, Успенського собору нацистськими керівниками включно з А.Гітлером, де ставилося питання про можливість чи навіть доцільність його зруйнування. А ситуація, що виникла після вибуху 1 листопада та у зв'язку з підозрами на роботу годинникового механізму вибухового пристрою у соборі, була використана як привід для практичного втілення раніше ухвалених рішень.

Оперативний аналіз радянськими військовими спеціалістами ефективності мін уповільненої дії свідчить про те, що німецькі сапери ризикували знешкоджувати лише незначну їх кількість. Нерідко будинок, в якому їх було виявлено, негайно звільнявся в очікуванні вибуху. Значна частина зарядів підривалася на місці їх встановлення. Ця практика цілком могла бути застосована й у випадку з вибухом Успенського собору. Численні свідчення підтверджують – саме цією причиною окупанти пояснювали його зруйнування. Це задокументовано також в актах радянської Надзвичайної державної комісії й низці спогадів.

Відкритим залишається питання про те, наскільки невідворотним був вибух радянських мін у соборі? Сьогодні на нього, не маючи повної інформації про характер встановлених зарядів, відповісти проблематично. Відомо, що частина закладених радянськими військами мін дочекалася вигнання німців із Києва та була знешкоджена вже після війни (нагадаємо приклад Володимирського собору, що вцілів).

Відсутність достатніх документальних даних не дозволяє зробити категоричного висновку щодо кінцевої відповідальності тієї чи іншої сторони за знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Водночас можна з

⁷² Феттіх Н. Київський щоденник... – С.38.

абсолютною впевненістю стверджувати про історичну відповідальність обох сторін за зруйнування пам'ятки світової культури, втрата якої завдала неоправданної шкоди не тільки українцям, а й усьому цивілізованому світу. Агресія нацистської Німеччини проти СРСР спровокувала виникнення ситуації, що загрожувала існуванню шедевра XI ст. Кремлівське керівництво уособлювало цинічну безбожну владу, яка не раз демонструвала цілковиту зневагу до духовності та культурних цінностей народів власної країни й, зрештою, не зупинилася перед спокусою ціною знищення національної святині здійснити замах на кількох високопоставлених ворогів. Цю чорну справу продовжили німецькі окупанти – міни, встановлені комуністичним режимом, було приведено в дію нацистами. І у цьому проявилася нелюдська сутність різних за формою, проте споріднених за духом тоталітарних режимів.

Нижче публікується низка документів та уривків зі спогадів, що ілюструють обставини зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р.

№1

**Пояснювальна записка невістановленого
німецького експерта «д-ра Бр.» щодо недоцільності
руйнування споруд Києво-Печерської лаври**

Пояснювальна записка

Під монастирем у Київській фортеці, який має бути підданий руйнуванню, очевидно, мається на увазі знаменита Лавра, найдавніший монастир Росії та України.

Лавра є однією з найдавніших пам'яток України і для кожного українця має виняткове значення. Золоті куполи монастирських церков, що високо підносяться, сяють далеко над землею й надають неповторного вигляду місту Києву. З нею зникла б найбільш цінна та найбільш цікава архітектурна пам'ятка України. У Лаврі знамениті печери, у нішах котрих відкрито ховали ченців без тління. Ця обставина пояснюється певним вмістом кислоти в ґрунті, але породила віру у диво.

Зруйнування території монастиря надзвичайно зачепило б як національні, так і релігійні почуття й тим самим завдало б найтяжчого удару нашій політиці в Україні. Зважаючи, що там поховано безліч ченців, така дія могла б розглядатися як блюзнірське осквернення кладовища. Комуністи не наважилися доторкнутися до Лаври та навіть, приблизно до 1935 р., пускали туди монахів. Світова громадськість, очевидно, сильно відреагувала б на зруйнування Лаври. Тому належало б подумати над тим, щоб зберегти Лавру як пам'ятку архітектури великої культурно-історичної цінності, але не відроджувати її як монастир.

Берлін, 13.10.1941.

Д-р. Бр.

ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97

У середині 1990-х рр. документ було виявлено й передано українським історикам та журналістам директором інституту східноєвропейських досліджень Бременського університету професором В.Айхведе. Уперше опубл.: *Мельниченко И.* «...И тебе самой оружие пройдёт душу». Тайна взрыва Успенского собора // *Киевские ведомости.* – 1995. – 5 мая; фрагменти у вид.: *Малаков Д.* Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.302

№2

**Донесення німецької служби безпеки про вибух
Успенського собору в Києві 3 листопада 1941 р.**

Президент [Словаччини] Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. й заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря коло 11:40 і відбув з монастирської площі коло 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 у середині собору стався невеликий вибух. Один із поліцейських вартових помітив три постаті, що втікали; їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, котрий зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, імовірно, мусила бути закладена на місце заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном та дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Троєх імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо в них не було ніяких паперів.

Цит. за: *Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк, 1987. – С.53*

№3

**Уривки зі щоденника угорського вченого-археолога Н.Феттіха
щодо знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври та
опис заподіяних вибухом руйнувань (грудень 1941 – січень 1942 рр.)**

15 грудня. Перед обідом ми усі були вільні. Тому пішли на ринок біля Бессарабки, а точніше – на базар. Там на продовольчому базарі ми побачили жахливу злиденність киян. Скрізь продавали картопляне лушпиння. Багато продавців нічого й не мали, окрім маленького кошика з картопляним лушпинням. Крім того, продавали цибулю, моркву, соняшникове насіння, висівки, ще якісь невідомі «наїдки». Розмаїто, багатобарвно, але всього дуже мало. Що їдять ці нещасні?! На тиждень людині перепадає лише 150 грамів хліба! Перед крамницями, а також перед установами, що розподіляють продукти, протягом цілого дня стоять довжелезні черги.

Ми пообідали раніше і поїхали машиною до Лаврського музею. Німецька військова охорона перевірила наші документи, і через браму Лаври ми пройшли в святі місця, до центру церковного життя Росії. Яку жахливу картину ми там побачили! Величезний Успенський собор, побудований в XI столітті на кшталт візантійського, перетворився на руїни висотою в поверх. Лише в південно-східній частині стоїть залишок під маленьким куполом з розписними стінами (малоцінні малюнки зроблено пізніше); ці стіни голі, зруйновані – так і стирчать просто неба. У середині руїн стримить цинковане покриття грушоподібної бані з подвійним хрестом на ній. Довкола тисячі й тисячі уламків цегли. Подекуди величезні уламки стін, вони попадали зі значної висоти і відкотилися далеко. Вибух страшної сили відкинув величезний шмат стіни до фасаду сусіднього будинку митрополита (будова у стилі бароко), який пробив, вигнув товсті ґрати, збив фронтонні карнизи та тинькування. Скрізь валяються, навіть далеко від купи руїн, шматки цинкованого покриття, позолочені дерев'яні та металеві деталі. Дюсі Ласло підняв із землі один позолочений уламок, спитав, чи не бажаю взяти собі на пам'ять. За Собором розриті дві воронки, в одній з них стоїть вода, в другій лежить чистий пісок. Через арочний вхід до митрополитового будинку можна пройти на простору терасу, огорожену невисокою стіною, звідти відкривається чудовий краєвид: на південь від Лаври – маленькі церкви, одна краща від другої, будови монастиря, Дніпро і безмежні степи, що пролягли далеко на схід. На південному боці, якщо пройти через

невеличкий перехід, арку, стоїть невисокий будиночок, зовні схожий на майстерню, по лівий бік від нього – красива церква з півсферичною банею – трапезна. Вибух Собору не зашкодив цій типово російській споруді. Ми могли пересуватися обережно, ні на крок не відступаючи від витоптаної посеред кам'яних уламків стежки, бо скрізь могли бути закладені міни. За два дні перед цим одна така міна вибухнула обабіч паркової дороги, неподалік від Лаври, в двох метрах від неї. Біля вже згаданої церкви лежать трупи трьох застрелених комуністів-партизанів, сяк-так накритих шматками цинкового покриття. Далі північно-східна частина тераси цілковито зруйнована.

Якийсь час насолоджуємося чудовим краєвидом перед нами, але значні руїни в цьому історичному місці ввели нас у смуток. Під нами на південь розмаїття барв зелених маківок великих та маленьких церков зливалася у своєрідну гармонію, в якій переважав один пануючий колір, таке саме розмаїття червоно-коричневого кольору, в який пофарбовано карниз будинків, а подекуди і маківки церков. Вишукані обриси будинків на височині, довгі стіни цитаделі вдалині, широкий Дніпро внизу, далі – зруйновані ланцюговий та залізничний мости, уламки кораблів, що стирчать із води, вмерзлі у кригу, – усе це поєднувалося в одну жахливу картину. З боку Дніпра було чутно, як гримлять крижані гори-перепони. Уявив на мить митрополита, його почет, тих численних священників, які мешкали в цих святих місцях. Замислився над страшними злочинами царської імперії в останні сто п'ятдесят років. Подумки повернувся до жахів тих часів, свідками яких є тюрми лаврських катакомб. Згадав величезні нехудожні, позбавлені будь-якого смаку фрески на стінах Собору, які я бачив у 1935 році, ними останнє покоління людей вкрило безцінні оригінальні фрески. Цей злочинний виклик проти мистецтва засвідчив цілковиту духовну спустошеність, розбещеність, яка, урешті-решт, не могла не призвести до руйнації. У мені перемогло почуття тієї щемливої пригніченості, як і тоді, шість років перед цим, у грудні 1935 року, коли я розглядав багатопаровий несмак. Мимохідь подумав про подібність наших церков. Духовенство так низько впало в оцінці мистецтва, найвизначнішого прояву духовного життя; воно давно уже втратило керівну роль в духовному житті і, що протиприродніше тримає владу у своїх руках, то більша викликана ним катастрофа.

На північній та східній частині площі перед Собором височать палаци, в них мешкали високоповажні священники; будинки ці нарозтіж відкриті, пограбовані, усі шибки вибито, у передпокої по правий бік від входу між розкиданим шматтям лежить труп кішки. Ми оглянули приміщення на всіх поверхах в одному з будинків. У кількох кімнатах тисячі об'єктів з кам'яної давнини, відносно не пошкоджені, але все з розчиненими дверима, заходь – бери... Мабуть, ні комуністи, що втікали, ані народ не цікавилися цими старожитностями, які не мали відповідної ціни в металі, – речі з каменю, глиняний посуд... В обладнаних під канцелярію кімнатах стоять письмові столи, зламані шафи геть потрошені; в одній кімнаті вони догори закидані розмаїтим мотлоком, паперами, книгами; тут лежить календар, там аркуш з розкладом руху поїздів, каструля з фарбою, банка з-під варення.

Усі двері порозчинювані, на жодній немає ручки. Чи думали-гадали про таке високо духовні чини, які за кілька десятиріч до цього співали тут псалми? У нас уже не було настрою зайти в кімнати на першому поверсі, хоча там двері були також відчинені навістіж. Навіть на перший погляд було видно – такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла.

Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазайнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі

солдати узяли зі зламаних шаф кілька «сувенірів». А втім, достатня кількість красивих виробів із бронзи залишалася на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас із часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована. Ми дуже зраділи такій великій чисельності старожитностей. Ми планували нашу робочу програму.

Лавру полишали з різними почуттями. В історії цього центру російської духовної культури, духовного життя зі знищенням Собору закінчувалася ганебна історична доба. Уже немає жодної можливості повернути минувшину. Німецька офіційна влада, як я чув, хотіла відновити, як тільки можливо, колишній вигляд Лаври. Кілька відносно нових, споруджених без смаку будівель планується розібрати, позбавлені смаку розписи порталів в стилі рококо знищити і створити сучасні заклади, які зберігатимуть пам'ять про минуле в будинках, що мають вартість і повинні залишитися.

Про долю Лаври у мене була різноманітна, сповнена протиріч інформація. Найвірогіднішим здавалося повідомлення історика російського мистецтва, росіянина за походженням д-ра Кляйна. Воно полягає в тому, що через тиждень після вступу німців (перші дні жовтня 1941 року) в кутку згадуваної тераси вибухнула міна, то була її реакція на велику кількість людей. Комуністи розраховували, що знаменитий оглядовий (майданчик) масово відвідуватимуть німецькі солдати, так насправді й сталося. Треба зауважити, що протягом багатьох днів один за одним злітали в повітря величезні будинки на Хрещатику та навколишніх вулицях, – то вибухали годинникові бомби. У відповідь на це німці вжили надзвичайних заходів. Вони вирішили відправити 2 листопада до другої години по комісію для того, щоб зняти і перевезти одну найдавнішу ікону. Але напередодні в Соборі досить виразно чулося, як працює вибуховий пристрій. Вочевидь, в Соборі було закладено вибухівку, керовану радіохвилями, період дії якої був максимум 50–70 годин. У відповідь на це німці терміново замінували собор, і о половині першої години 3-го числа Собор злетів у повітря. Цілком імовірно, що в Лаврі можуть залишитися закладені міни і можливі нові вибухи. Дзвіниця Собору, що стояла окремо, не була замінована: комуністи її підпалили, але вона не вибухнула. Вона серйозно не постраждала. Комуністи, чий труп лежить неподалік від трапезної, після вибуху Собору займалися підпалом усіх споруд на території Лаври. Німці їх розстріляли, трупи лежать там уже кілька тижнів. [...]

19 грудня. [...] Десять перед обідом до музею зайшов нумізмат Шугаєвський, який спочатку не впізнав мене, бо я був у німецькому однострої; правду кажучи, я також не впізнав його, він був одягнений у поганеньке зимове пальто, на голові мав високу хутряну шапку. Постарішав. Крім того, він мав поганий настрій. Я дуже здивувався, коли він показав мені посвідчення, що його видала йому німецька влада. Ми зраділи один одному і, прогулюючись Лаврою, довго бесідували; ще в 1935 році він справив на мене сильне враження як серйозний фахівець. Ми домовилися про завтрашню зустріч о третій годині по обіді перед Dienststelle (тобто, установою; мається на увазі приміщення айнзатцштабу А.Розенберга, що розміщувався по бульвару Шевченка, 8 – С.К.). Шугаєвський розповів мені ще про одну версію зруйнування кафедрального Собору. Його довго не чіпали. В ньому була виставка церковного мистецтва. Там експонувалися ікони середньої та нової доби, церковний одяг, золотий, срібний та інший церковний посуд. На його думку, трагедію спричинило те, що німці, ремонтуючи електрику і при цьому ще не закінчивши роботу, увімкнули світло, аби розібрати матеріали виставки. Тоді спрацювала вибухівка червоних.

Шугаєвський привів нас до величезної руїни, де поміж уламків стін можна було побачити чудове старовинне гаптування золотом, венеціанські тканини. Один угорський журналіст на прізвище Едь Етвеш (міжнародний журнал «Толнай») сфотографував нас тоді, коли ми їх розглядали. [...]

8 січня. [...] Незабаром завітав Шугаєвський. Дюсі передав йому ковбасу. А я ще швиденько купив у Кіндла чотири яйця. Дали йому ще хліба і довго розмовляли про Лавру. Запрошував його піти з нами завтра у музей Лаври, зараз у нас таке посвідчення, з яким можемо взяти з собою кого хочеш. Але Шугаєвський сказав, що матиме час тільки у понеділок. Проте йому було приємно. Дюсі намалював для нього план розташування будинків у Лаврі. Він про кожний сказав кілька слів. Позначили, які будівлі могли бути заміновані. Як мешканець Лаври, (він) попереджав німців, що Собор заміновано. Вони йому відповіли, що у нього «в голові міни!» Ще довго ходили у Собор солдати, офіцери, генерали, високі чиновники. Дивувалися чудовою церковно-художньою виставкою, яка, за винятком золотих виробів, майже повністю збереглася, – і раптом трапився такий кінець.

У Лаврі разом із ним мешкав один музейний працівник на прізвище Черногубов, чудовий спеціаліст з ікон. Він багато знав про приготування червоноармійців. Довго розмовляв то з одним, то з іншим комуністом. Вони сказали йому, щоб виселився з Лаври, тому що будинки злетять у повітря і дзвіниця впаде йому на голову. Від нього довідався також Шугаєвський, у яких будинках діяли комуністи. Це т.зв. Музей революції поблизу тераси, в підвалі якого висотою в один поверх ченці зазвичай зберігали фрукти, трапезна палата та прилегла до неї Трапезна церква, великі музейні будинки у стилі бароко позаду Собору і, нарешті, дзвіниця, на даху якої був встановлений пункт спостереження.

Через місяць після вступу німців, 20 жовтня на світанку постукали у двері квартири Черногубова. Його дружина пішла спитати, хто там і чого вони хочуть, їй відповіли, що це німці шукають пана Черногубова. Вона розбудила чоловіка і відкрила двері, і він більше не повернувся. Поліція не змогла по сьогоднішній день натрапити на його слід. Бідоласна жінка бігала всюди, отримувала відповідь, що це «могли бути комуністи». На думку Шугаєвського, його знищили тому, що багато знав про червоних.

Цит. за: *Феттіх Н. Київський щоденник 3.XII.1941–19.I.1942. – К., 2004. – С.34–39, 50, 99–100*

№4

Витяг із доповідної записки уповноваженого Кіровського райвиконкому м.Києва по лаврі В.Тверського і намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) у Надзвичайну державну комісію по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників та заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, установам СРСР про долю Києво-Печерської лаври під час німецької окупації (29 листопада 1943 р.)

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОМИССИИ ПО РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ

На фоне величайших и разнообразнейших злодеяний, совершённых немецкими оккупантами, разрушение Лавры является сравнительно небольшим, но всё же очень характерным событием.

Когда во время налёта англо-американской авиации на Кёльн был повреждён Кёльнский собор, фашисты подняли неистовый вой о варварстве союзников, не щадящих памятников мировой культуры.

Мы не будем говорить, какой памятник наиболее ценен – Кёльнский собор или Киево-Печерская лавра, но во всяком случае для украинца и русского Лавра является и древнейшим, и величайшим памятником нашей культурной истории. Если же принять во внимание условия, в которых происходило это разрушение, то они будут новым, тяжёлым и позорным обвинением немецких оккупантов. Каковы же были условия разрушения Лавры?

Фронт от Киева удалился, не было ни артиллерийского обстрела, ни воздушной бомбардировки; военная обстановка совершенно не требовала уничтожения Успенского собора и других строений Лавры. Таким образом, условия, в которых разрушалась Лавра, были почти что совершенно мирными и, кроме Успенского собора, погибшего от взрыва, вся остальная Лавра была разрушена кирками, топорами, пилами.

С какой целью происходило разрушение? Оказывается, штабткомиссариат и другие учреждения оккупантов заняли по преимуществу здания с центральным отоплением в Липках и других районах, в которых не было печей, и вот для постройки печей началась разработка печей и печных приборов в Лавре, а для их отопления более пригодным материалом [стали] не дрова, нарубленные где-либо в лесу, а дерево – балки, полы, потолки, перегородки из Лавры же, невероятно, но факт.

Какой же смысл в этом разрушении? Ответ на этот вопрос мы можем получить, обратившись к событиям, сопровождающим бегство оккупантов из Киева. Что разрушается, что жжётся оккупантами при бегстве из Киева? Взрываются, сжигаются и полностью уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами, библиотека Академии наук, библиотека ВКП(б), школы и больницы. Только безмерною злобою и подлой местью можно объяснить все эти факты.

Как развивались события, что происходило в Лавре с момента оккупации Киева? Все события, сопровождающие разрушение Лавры, можно разделить на периоды:

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19 сентября по 15 октября 1941 года.

II. Первый период немецкой оккупации: «охрана» Лавры немецкой полицией с 15 октября 1941 года до августа 1942 г.

III. Второй период оккупации: «охрана» Лавры «украинской» полицией с августа 1942 года до 1 сентября 1943 г.

IV. Последние дни перед бегством оккупантов из Киева с сентября по 6 ноября 1943 г.

Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19.IX по 15.X.41 г.

В первые дни немцы начинают посещать Лавру и её музеи. Уже эти первые посещения носят характер робкого, но довольно нахального грабежа и разрушения экспонатов передвижной скульптурной выставки в лаврской трапезе. Из отдела оружия Исторического музея (здание бывшей типографии, корпус №8) немцы выносят различные образцы оружия, особенно были разграблены витрины запорожского оружия. Кроме того, ночью опять-таки производилось изъятие наиболее ценных образцов старинного оружия из замкнутого помещения.

В лаврской трапезе находилась передвижная выставка скульпторов Украины, началось с того, что посетители-немцы начали отбивать носы, уши, руки, а потом и совсем разбивать статуи, не делая различия между статуями советских вождей, писателей (Шевченко, Пушкин) и другими, например, работница с ребёнком, и т.п.

Служащие музеев в эти дни являлись на работу и пытались продолжить её; так, в эти дни под руководством Н.Н.Черногубова переносились церковные облачения из здания у святых ворот в Успенский собор. Н.Н.Черногубов, специалист-искусствовед,

был заместителем директора Антирелигиозного музея и у него хранились ключи от всех отделов музея. Но эти ключи у него были отобраны в самые первые дни, утром по его заявлению для работы ему выдавались некоторые ключи, а вечером он их сдавал. Этим обстоятельством легко объяснить ночную пропажу экспонатов из музеев, о чём упоминалось выше. Желая сохранить наиболее ценные экспонаты, Н.Н.Черногубов передаёт из Лавры в музей русского или, может быть, западно-европейского искусства главнейшую святыню Лавры – чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери (этими музеями заведовал профессор Гиляров). Сделать большего Черногубов не успел.

В начале октября 1941 года Н.Н.Черногубов исчезает; рано утром к нему являються вооружённые немцы, заявляют, что его вызывает доктор Кох для поездки с ним по Украине, и увозят с собою. С тех пор его никто уже не видел, и только в июле 1943 года случайно нашли его труп в одном из рвов на откосах Днепра за экономическими воротами Лавры. Он был убит выстрелом в затылок и тут же закопан. Очевидно, немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него.

*Первый период немецкой оккупации: «охрана» Лавры немецкой полицией
(середина октября 1941 г. до конца июля 1942 г.)*

В середине октября 1941 года на воротах Верхней лавры появилось объявление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех жителей. При наступлении зимы в очень короткий срок без предоставления каких-либо транспортных средств было выселено с территории Верхней лавры около тысячи человек, лишившихся благодаря этому большей частью своего скудного имущества. С этого момента Лавра была закрыта для всех и занята немецкой полицией. Под покровом великой тайны работала в Лавре полиция; но нет ничего тайного, что не стало бы явным. И результат этой работы у нас у всех на глазах.

Начало «охраны» немецкой полицией ознаменовалось убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого. Его труп, прикрытый мусором и кирпичом, был найден через несколько дней после убийства (17–18 октября) на месте взрыва опорной стены на дороге от Успенского собора к спуску к пещерам. Жена Шеверницкого ходатайствовала о выдаче трупа для похорон, но разрешения не получила. И до сих пор неизвестно место, где немцы его похоронили. Объяснить причины убийства Шеверницкого не представляется возможным; быть может, его подозревали в принадлежности к Коммунистической партии.

Наивысшего апогея «работа» немецкой полиции достигла 3-го ноября 1941 года, когда был взорван Успенский собор – наибольшая святыня Лавры. Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов лавры (Нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре (до спуска им. Евгении Бош – на севере, до крепостных ворот – на юге, до Днепра – на востоке и до улицы Щорса – на западе). Около 13–15 часов происходит взрыв, и от Успенского собора остаются только развалины. Что произошло? Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор, а они не могли обнаружить мины и изъять их, опробовали Собор электричеством – и Собор погиб. Правдоподобна ли такая версия? Зачем надо было большевикам минировать Собор? Если было подозрение, что Собор минирован большевиками, то почему не были приглашены эксперты и незаинтересованные свидетели, могущие беспристрастно осветить обстоятельства опробования? Зачем надо было включать электрический ток, если были подозрения, что Собор минирован? Если были подозрения, что Собор минирован, то почему не была тщательно

проверена электрическая проводка? Зачем было выселять целый квартал жильцов, если не было полной уверенности, что будет грандиозный взрыв? Нет, гибель Успенского собора, безусловно, чёрное дело немецких оккупантов.

Для чего нужна гибель Успенского собора немцам? А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы? Быть может, это была низкая месть, а быть может, и желание скрыть следы преступлений – ограбление ценностей, находящихся в нём, или ещё розыски скрытых богатств, замурованных в стенах Собора. Трудно решить эти вопросы, не имея достаточных данных. А крупные музейные ценности в Успенском соборе были: в нём были лаврская ризница; в нём был и знаменитый музей Харитоненко, коллекция которого оценивалась чуть ли не в миллион рублей золотом. Но к моменту взрыва оставались ли эти ценности в Соборе, или же уже были вывезены? Опять таки дать решительный ответ невозможно. Но одно несомненно, что с момента закрытия Лавры немецкой полицией и поздно вечером, и рано утром из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, гружённые неизвестно чем. Только одно известно, что когда немецкая полиция перестала «охранять» Лавру, в Лавре не осталось ни одного музейного экспоната, ни одной библейской книги – всё было полностью разграблено, не осталось даже никакой мебели – ни шкафов, ни столов – ничего; всё, что могло быть вывезено, было вывезено.

Что же находилось в Лавре к моменту её занятия немецкой полицией? В это время в Лавре находились музеи: антирелигиозный, который включал в себя все лаврские ценности и её ризницу, музей Киевской духовной академии, ризницы и ценности монастырей – Михайловского, Выдубецкого, Никольского и др.; музей харьковского сахарозаводчика Харитоненко; исторический музей, театральный музей; музей революции; музей Потоцкого; Всеукраинская историческая библиотека; библиотека Лавры; архивы, панорамы, например, знаменитая «Голгофа»; передвижная выставка скульпторов Украины и т.д.

Что же осталось в Лавре к моменту ухода немецкой полиции из Лавры (к июлю – августу 1942 г.)? Из экспонатов перечисленных музеев, из их мебели не осталось буквально ничего, остались только голые стены зданий с робкой попыткой их разбора. Разбор зданий, уничтожение жилищного фонда – это уже падает в основном на время «охрань» Лавры «украинской» полицией. Из ряда других фактов этого периода следует отметить следующее: в марте 1942 года управление Лаврой получает официальное отношение «украинской» полиции «безпеки» (безопасности) немедленно убрать с территории Лавры трупы. Управление отвечает, что на территории Нижней лавры никаких трупов нет. Через несколько дней в управление Лавры является немецкий полицейский офицер, хорошо говорящий по-русски, и приказывает немедленно, в течение десяти минут, дать человек 10 рабочих с лопатами и кирками и идти с ним в Верхнюю лавру. Когда ему было заявлено, что десять рабочих управление найти не может, он приказал взять монахов. Когда рабочие и монахи пришли в Верхнюю лавру, их повели за трапезную церковь, где лежали три трупа, и приказали их зарыть. У южной стены трапезной церкви была выкопана могила, в которой и зарыли три неизвестных трупа, один из них, очевидно, был красноармеец, так как из голенища сапога торчала ложка.

Необходимо отметить и следующие факты: в результате взрыва Успенского собора в Верхней лавре была повреждена водопроводная, канализационная и дренажная системы, отчего из Верхней лавры лились целые потоки воды, разрушающие мостовую, могущую серьезно повредить здания и произвести оползни. 29 июня 1942 г. управление Лавры обратилось к главному инженеру г.Киева с просьбой

прислать комиссию для обследования территории Лавры и принятия соответствующих мер для ликвидации угрозы оползней. Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию и просил управление Лаврой выхлопотать разрешение этой комиссии пройти на территорию Лавры. Такое ходатайство было возбуждено перед немецкой полицией отделом культуры и просвещения, но получить разрешение не удалось; комиссия не имела возможности обследовать территорию Лавры.

Таким образом, первый период «охрань» Лавры немецкой полицией ознаменовывается: взрывом Успенского собора, полным разграблением всех музейных и библиотечных ценностей, робкой попыткой разрушения отдельных зданий и убийством т. Шеверницкого и трёх неизвестных. [...]

29.XI.1943 г.

В.Тверской, уполномоченный

Кировского райисполкома по Лавре

архимандрит *Валерий*, наместник Лавры

Верно:

ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.5–19. Копія. Оpubл.: Ком С. Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам'ятки України. – 2003. – №1/2. – С.39–44

Ця доповідна записка протягом тривалого часу залишалася одним із маловідомих документів з історії Києво-Печерської лаври під час нацистської окупації. Копія його зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України серед матеріалів Ради народних комісарів УРСР за 1944 р. Окремі тези записки ввів до наукового обігу В.Смішко в монографії, присвяченій відродженню Києва у 1943–1945 рр. При цьому автор посилався на інший примірник документа, який міститься у фондах Державного архіву Російської Федерації у Москві. У публіцистичній статті В.Тетерука також у фрагментарному вигляді використано скорочений варіант згаданої записки, що під назвою «Акт шкоди і збитків, які спричинили німецько-фашистські загарбники» зберігається в Київському обласному державному архіві громадських об'єднань та організацій. Але чимало важливих фактів з історії Києво-Печерської лаври в роки Другої світової війни, про які йдеться у документі, залишилися невідомими широкому загалу дослідників. Слід зазначити, що пропонується доповідна записка традиційно для аналогічних радянських документів воєнного періоду досить односторонньо висвітлює події в окупованому Києві й потребує відповідних підходів до її аналізу. З іншого боку, тут подаються відомості, які концептуально виходять за рамки усталених за радянського часу оцінок, через що, можливо, документ ніколи й не був виданий повністю. Його перша повна публікація була здійснена автором цієї статті 2003 р.

Based on the broad source the versions of the Uspens'kyi Cathedral of the Kyiv-Pechers'k Laura destruction in the coarse of the World War II are illustrated. Author summarize discussions concerning the question about participation to this incident of soviet saboteurs or German occupants, and grounds the conception of joint responsibility of Stalin and Nazi regime to this crime against Ukrainian and world culture.

